

Arhe XII, 24/2015

UDK 17 : 168.521

1“652“

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

TONČI KOKIĆ¹

Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu, Hrvatska

TEORIJSKI TEMELJI STOIČKE PRAKSE: TEORIJA PRIRODNOG ZAKONA

Sažetak: Stoicizam je najvažniji i najutjecajniji filozofski nauk iz razdoblja helenizma, a njegov etički aspekt, podrazumijevajući integralnost stoičke filozofije, predstavlja ‘plod njihovog vrta’. Teorijski temelji i prva načela stoičke etike čine najjasnije određen i sistematiziran etički nauk antičke filozofije. Razmatranje i razumijevanje njihove etike pretpostavlja prihvaćanje cjelovitosti stoičke filozofske misli i neodvojivosti njezinih aspekata: logike (*logiké*, *lógos*) koja proučava bit stvari te fizike (*phýsis*, Priroda, Bog, *pneúma*, kozmički *lógos*) koja je ta prava narav. Integralnost stoičkog učenja i neizdvojivost etike proizlazi iz ideje savršenosti prirode oblikovane *lógosom*, koji je referentna vrijednost svega ostaloga u svijetu pa i moralnog djelovanja. Etičke vrijednosti mogu se spoznati samo logičkom analizom usklađenosti naravi pojedinih bića s Prirodom. Autor zbog ovoga daje pregled ovih aspekata stoičkog filozofskog nauka i njegovu etičku rezultantu. U konačnici se čini neupitnim da se stoičkom etikom u filozofiji Zapada pojavljuje prvi obuhvatni i sustavno osmišljeni prikaz vječnog moralnog zakona ugrađenog u strukturu Prirode, koji se može spoznati razumom moralno slobodnog djelatnika – čovjeka. Prema ovome je teorijski temelj stoičke prakse u etičkoj teoriji prirodnog zakona.

Cljučne riječi: etika, fizika, helenistička filozofija, logika, Stoici, teorija prirodnog zakona

UVOD

Stoička etika je iz perspektive povijesti antičke filozofije posebno zanimljiva jer su njezini teorijski temelji i načela eksplicitniji od bilo kojeg drugog antičkog etičkog sistema, uz iznimku i djelomično usporedivog s epikurejskim pravcem mišljenja. Jedna od glavnih pretpostavki stoičke filozofske misli

1 E-mail adresa autora: tkokic@ffst.hr

‘dijeli’ filozofiju na nužno pomiješane i međuovisne vrste ili rodove (D. L. VII, 40)². Postoji nekoliko hijerarhijski nepodudarnih klasifikacija filozofskih rodova ili vrsta, no uvijek se, slijedeći Akademijinu podjelu, u različitom rasporedu razmatraju logika, fizika i etika spojene u načelu *lógos*a koji je „*izvor istine* u logici, *konstruktivno načelo* kozmosa u fizici i *normativno načelo* u etici”.³ Klasifikacija stoičkih filozofskih rodova ili vrsta ovisi o perspektivi promatrača pa je iz epistemološke perspektive logika prva, iz ontološke perspektive fizika, a iz aksiološke perspektive etika. Oslanjajući se na uputu Zenona iz Kitona i Hrisipa (D. L. VII, 40) te na vitalnost, snagu i utjecaj stoičke etike čije su ideje poučavale pozitivnu misao više stoljeća, pa i danas, kao i temu ovog rada, ovdje se redom prikazuju logika, fizika pa etika. Nakon izlaganja obilježja svih dijelova stoičke filozofije kao materijala potrebnog za promišljanje naravi njihove etičke teorije, završetak ovog rada nudi razloge zbog kojih se čini utemeljenim tvrditi da je stoička etika u zapadnoj filozofiji prva sveobuhvatno izgradila etičku teoriju prirodnog zakona.

1. OPĆE ODREDNICE

Razumijevanje općih obilježja stoicizma može pomoći u boljem razumijevanju snage i koherentnosti njihove filozofije. S druge strane, treba prihvatiti ograničenja izvora znanja o stoičkoj filozofiji jer se ova metodološka manjkavost može pretvoriti u ključnu polugu odluke o naravi njihovog nauka. Izvori o stoičkoj filozofiji su većinom doksografski zapisi koji obuhvaćaju izvještaje o stoičkoj filozofiji unutar dugačkog razdoblja, između osnivača Zenon (stariji) iz Kitona s Kipra (333.–263. g. pr. Kr.) i najkasnijeg neostoičkog Marka Aurelija (121.–180.) razdoblje je od gotovo pet punih stoljeća. Zenon je utemeljio školu čiji su se učenici nazivali najprije zenonovci, a onda stoici po trijemu s freskama na kojem su se sastajali (*he stoà he poikilē*), a pouka je počela negdje 301. g. pr. Kr. Stoicizam se dijeli na stariji (Zenon, Kleant iz Asa u Troadi i Hrisip iz Soloia), srednji (Panetije iz Linda na Rodu i Posidonije iz Apameje u Siriji) i na novu Stou (Rimljani Seneka, Epiktet i Marko Aurelije). Zbog dugotrajnosti škole većinom su propali njezini izvorni zapisi jer se tijekom tog razdoblja prešlo s pisanja na svitcima papirusa na

2 Ovdje i drugdje u članku ovako se označavaju tekstovi iz: Diogen Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd, 1973.

3 Reale, G., *A History of Ancient Philosophy: III. The Systems of The Hellenistic Age*, State University of New York Press, New York, 1990., str. 217.

knjige sastavljene od listova, a neki od zapisa su i spaljeni.⁴ Od izvornih spisa sačuvani su tek Kleantova *Himna Zeusu* i dijelovi Hrisipovih logičkih istraživanja, pa je nužno oslanjanje na doksografske zapise Plutarha, Galena, radove Seksta Empirika i *Živote i mišljenja istaknutih filozofa* Diogena Laertija. Zbog manjkavosti i nesigurnosti izvora o stoičkoj filozofiji opravdano je sumnjati u mogućnost jasnog određenja njihovih glavnih i doktrinarnih ideja.⁵

Ipak, neka se određenja moraju pretpostaviti pa se može reći da je stoička filozofska misao u ontološkom smislu očito materijalistička, pogotovo je Zenon nedvosmisleno poricao postojanje *psykhé* različite od tijela i inteligibilnih transcendentnih Ideja. Također, stoici su redom negirali zbiljnost nematerijalne i transcendentne Inteligencije, Platonovog *demiourgósa*, Aristotelovog nepokretnog pokretača i gibanje nebeskih sfera.⁶ *Psykhé*, bog, *ousía* i sve što jest (*tà ónta*) jest ili ima *sōma*⁷, bitak je istovjetan tjelesnome ili tijelu. S druge strane, stoici u nakani određenja vladajućeg načela immanentne racionalnosti ne koriste postojeći dobro poznati pojam *noûs* nego su reinterpretirali Heraklitovo značenje pojma *lógos*. Iz epistemološko-metodološkog kuta gledanja na stoičku razdiobu filozofije na logiku, fiziku i etiku treba istaknuti da je riječ o metodološkom načelu, a ne stvarnoj podjeli na zasebna područja proučavanja. Sva tri dijela ili aspekta filozofskog mišljenja predstavljaju razmatranja kozmosa iz različitih, ali međusobno konzistentnih gledišta.⁸ Spominjanje naziva ovih područja mora pratiti napomena o njihovoj terminološkoj neistoznačnosti sa suvremenim nazivima. Iz stoičke maksime *homologóúmenos zēn* (život u skladu s prirodom) proizlazi nužnost poznavanje logike i fizike za stjecanje mudrosti i valjanog življenja te temelja vrline i prikladnog djelovanja. To je, iz etičke perspektive, razlog vjere u cjelovitost filozofije i nerazdruživost njezinih aspekata. Tako su središnji pojmovi stoicizma *lógos* (razum) i *phýsis* (priroda ili zbilja, ono što jest)⁹, u

4 Algra, K., Barnes, J., Mansfeld, J., Schofield, M. (ur.), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*. 3. edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

5 White, N., „The Basis of Stoic Ethics“, u: *Harvard Studies in Classical Philology*, Volume 83, str. 143-178, 1979.

6 Reale, G., *A History of Ancient Philosophy: III. The Systems of The Hellenistic Age*.

7 Ovdje se već može tvrditi materijalistička pozicija za razliku od nekih ranijih, npr. Parmenida, kojima se pripisivalo materijalističko gledište samo zato jer još nisu operirali pojmom bez tjelesnog bića, bez tjelesnosti (*asómaton*) ili neispunjenosti prostora. U to ranije vrijeme pojmom *asómaton* se vjerojatno mislilo na odsutnost svojstava osjetilne zamjetljivosti i prostorne ograničenosti, koja su se inače pripisivala organskom tijelu.

8 Long, A. A., *Hellenistic Philosophy. Stoics, Epicureans, Sceptics*, 2. edition, University of California press, Berkeley, 1986.

9 Stoička filozofija uobičajenom predsokratskom značenju ovog pojma uz naturalističko značenje dodaje ono spiritualno, načelo intrinzičnog djelatnika.

odnosu u kojem je cijela priroda in–formirana ili oblikovana razumom. To je razlog zbog kojeg nije moguće poznavati etiku bez ovoga dvoje.

2. LOGIKA

Stoici su pojmom *logiké* mislili na proučavanje *lógos*a ili prosudbe jasnog govora, označavajući pojmom *logiké* znanost racionalnog raspravljanja razdijeljenu na *rhetoriké* i *dialektiké*. Retorika je ciljajući na praktičan život proučavala valjani govor (*légein*), jezik i prosudbu, a dijalektika je proučavala zbiljsku narav stvari.¹⁰ Stoičkoj dijalektici pripisuje se svojstvo poznavanja onoga što je istinito, neistinito i nije niti istinito niti neistinito (SVF II, 122).¹¹ Stoička dijalektika razlikuje označene stvari, poput značenja termina, fraza ili rečenica iskazanih jezikom, od stvari koje označavaju, poput gramatike, poetike i glazbene teorije.¹² Moglo bi se reći da je stoička dijalektika podrazumijevala razlikovanje, onoga što je de Saussure 2000 godina kasnije nazivao, označitelja i označenog. Dijalektika bi uz dopunu suvremenih disciplina gramatike, lingvistike, filozofije jezika i epistemologije mogla odgovarati današnjem značenju logike.¹³ Iz navedenog bi se moglo reći da se stoička dijalektika grana u dva pravca: „jedan se bavi jezikom i njegovom strukturom, a drugi oblicima prosudbe”.¹⁴ Na ovom mjestu teško je izbjeći usporedbu, opet s puno kasnijom Cassirerovom idejom, da se čovjek putem simbola, pogotovo jezika, posredno odnosi sa svijetom. Zvuk, jezik i misao nisu *a priori* povezani sa sadržajima jer je čovjekov um u trenutku rađanja *tabula rasa* na koji se prvo bilježe opažanja vanjskih predmeta:

Stoici kažu: Kada se čovjek rodi vladajući dio njegove duše je sličan listu papira prikladnom za pisanje. On na njemu piše svaku svoju misao... prva stvar koju napiše je ono što mu dolazi osjetilima (SVF II, 83).

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ U ovom radu se reference na inače standardni izvor stoičke filozofije, von Arnimove *Stoicorum veterum fragmenta* (SVF), izvode iz Saunders, J. (ur.), *Greek and Roman Philosophy after Aristotle*, The Free Press, New York, str. 1997.

¹² Zeller, E., *Outlines of the History of Greek Philosophy*, 13. edition, revised, Meridian Books, Inc., New York, 1969.

¹³ Ierodiakonou, K., „Stoic logic“, u: *A Companion to Ancient Philosophy* (priredili M. L. Gill i P. Pellegrin), str. 505–529, Blackwell Publishing Ltd., Malden, MA, USA, 2006, str. 505.

¹⁴ Reale, G., *A History of Ancient Philosophy: III. The Systems of The Hellenistic Age*, str. 229.

Negirajući *a priori* spoznaju stoici su u epistemološkom smislu prethodnici suvremenih empirista. Spoznaja nastaje bilježenjem u umu osjetilnih utisaka koji ponavljanjem ili ponavljanjem iste vrste impresija izgrađuje opće pojmove, iako neki opći pojmovi nisu izravno izvedeni iz osjetilnih opažaja¹⁵ nego mogu nastati mentalnim procesima uočavanja i bilježenja sličnosti, analogije ili njihovim slaganjem. Zbog toga impresije nisu ograničene na osjetilno opažene predmete nego uključuju i druge pojmove poput, na primjer, smrti. Unutrašnja sposobnost oblikovanja univerzalnih pojmova (*prólēpsis*) može se ostvariti samo pomoću iskustva vanjskog svijeta i samo–svijesti. Stoici su uz to tvrdili nužnost jezika u racionalnoj interpretaciji iskustva:

Stoici smatraju da je cijeli svijet uređen imanentnim *lógosom* ili umom, a čovjek je svojom sposobnošću jasnoće misli pozvan preoblikovati tvrdnje koje zrcale kozmičke događaje. Jezik je dio prirode koji čovjeku osigurava sredstvo za iskazivanje njegovog odnosa sa svijetom.¹⁶

Stoičko je pozicioniranje uloge jezika u oblikovanju vanjskog svijeta u ovoj interpretaciji usporedivo s Wittgensteinovom metaforom jezika kao slike svijeta, jezik je ono čime čovjek ‘vidi’, interpretira i konstruira svijet. Jezikom tako omogućava iskaze o predmetima i njihovim međusobnim odnosima i odnosima s čovjekom. Objašnjenje geneze jezika u stoika se oslanja na onomatopejsko oponašanje predmeta. Sv. Augustin u *Principia dialecticae* nabraja stoičke primjere onomatopejske usklađenosti predmeta sa zvukom njihovih izgovorenih naziva. Neki slogovi su tako grubi kao truks i kruks (kruks znači križ), a drugi su glatki poput lana ili luna (lana znači vuna). Stoicima je etimologija bila ključ za razumijevanje stvari zbog vjerovanja u prirodnu vezu između riječi i predmeta koji je njome označen pa je za svaku stvar postojala prikladna prirodna riječ kojom se ona može nazvati i zahvatiti njezina bit. Hrisip je ublažio pouzdanje u ovu *Lingua Adamicu*, tvrdeći da nije moguća isključiva veza riječi i njezinog značenja: „Svaka je riječ prirodno dvosmislena jer svaka riječ može biti uzeta u dva smisla ili više njih“.¹⁷ Neovisno o ovome, stoici su držali da se pravo znanje o svijetu postiže njegovim zahvaćanjem (*katálēpsis*) tako da ono ne može biti osporeno protutvrdnjama. *Katálēpsis* obuhvaća i predmet i objekt koji pobuđuje impresiju, a ne isključivo samu impresiju, makar zahvaćeni predmet ne mora

15 Long, A. A., *Hellenistic Philosophy. Stoics, Epicureans, Sceptics*.

16 Ibid., str. 125.

17 Ibid., str. 135.

biti neki postojeći fizički predmet (jer cijela jedna klasa impresija nema odgovarajuće fizičke objekte nego se odnosi na matematičke ili čisto pojmovne tvrdnje). Takvi, opći pojmovi, omogućavaju uočavanje i povezivanje spoznajnih impresija i iskustva s njima odgovarajućim predmetima. Impresije moraju odmah biti vjerodostojne jer bi inače znanje bilo nesigurno. Također, kriterij istine nije samo impresija nego posebna vrsta njezine prezentacije:

...ne svaka prezentacija nego kataleptička ili sveobuhvatna prezentacija... Istinita prezentacija, prema stoicima, ne uključuje samo impresije nego isto tako uzima istinitima pristanak, odobravanje, slaganje koje dolazi iz *lógos*a koji je u našoj duši.¹⁸

Prema ovoj interpretaciji stoičke doktrine spoznaje, znanje nije isključivo u području osjetilnog ili iskustvenog, nego i u pamćenju sličnih vrsta osjetilnih prezentacija čime se zakoračuje u područje raz-umijevanja. Prema ovome se otvara mogućnost viđenja urođenosti univerzalnih pojmova, barem s obzirom na moralne koncepte, u strukturi čovjekove misli, što nije konzistentno njihovoj tvrdnji o čovjekovom umu kao praznom listu papira.¹⁹ Razjašnjenje ove prividne nekonzistentnosti je u razumijevanju ljudske naravi koja je dio sveobuhvatnog i sveprisutnog *lógos*a zbog čega čovjek mora u sebi sadržavati sjeme istine. Iz tog sjemena treba proklijati znanje otporno na osporavanje tako da se može dokazati ono što zna sudovima koji su nužne istine. Istina je jednostavna i uniformna pa se može primijeniti na bilo koju tvrdnju razmatranog slučaja tako da mudrac prema stoičkoj filozofiji nikada ne zahvaća stvari bez pune sigurnosti. Njegovo znanje je zato logički jednako (moralnoj) istini jer je utemeljeno na uzročnoj vezi događaja koja upravlja kozmičkim predmetima i procesima.

Stoički pojam *logiké*, prije *lógos*a ili prosudbe jasnog govora, u suvremenom značenju bi se mogao svesti na epistemološku potragu za istinitosnom funkcijom suvremene logike, za strukturom valjanog zaključka. U ontološkom smislu logika je prirodna ili dio prirodnog sustava, a ne ljudska konstrukcija. Prirodnost logike omogućava deduktivno zaključivanje, jer je univerzum racionalna struktura u kojoj je odnos uzroka i učinka nužan, određen i vođen zakonom njegovog unutrašnjeg *lógos*a. Logika i priroda su entiteti u kojima konzekvens slijedi iz antecedensa ako i samo ako je veza između njih istinita, a sva je istina, pa i moralna, u univerzumu, Bogu i kozmičkom *lógosu*.

18 Reale, G., *A History of Ancient Philosophy: III. The Systems of The Hellenistic Age*, str. 222.

19 *Ibid.*

3. FIZIKA

Stoička fizika se ne odnosi na neki dio zbilje, kao npr. pokretnina u Aristotela, nego na *phýsis* u smislu prve, izvorne i temeljne zbilje, onoga nepromjenjivoga, ali i unutrašnjeg racionalnog načela. Zbog ovog značenja *phýsisa* treba odrediti stoičku ontologiju: ona je monistička jer vidi jedinstvo svršnog uzroka i svjetskog reda koji izrasta iz njega, ona je realistična i materijalna,²⁰ a također je i panteistička.²¹

O samom uređenju kozmosa oni (stoici, nap. a.) uče ovo. Zemlja se nalazi na sredini što odgovara centru. Zatim dolazi voda, koja ima oblik kugle i opkoljava Zemlju u koncentričnom krugu, tako da se ova nalazi u vodi. Poslije vode dolazi sloj zraka, opet u obliku kugle. Postoji pet nebeskih krugova... Po njihovom shvaćanju, priroda je umjetnička vatra koja kreće svojim putem stvaranja; to je vatreni, stvaralački dah (D. L. VII, 155–156).

Stoički monizam i panteizam ne isključuje politeizam, nego slično drugdje u antičkim Grka, ovi pojmovi ne samo da nisu oprečni nego je njihovo značenje često isto.²² Zbilja je materijalna, takav je i bog koji je oblikovao svijet i koji usmjerava njegov razvitak pazeći sve do najsitnijih pojedinosti u njemu, bog je vječni *lógos* i stvaralačka vatra.²³ Uz boga ili prirodu kao aktivna načela, vezano je pasivno načelo ili materija koja nije određena kakvoćom, a ovo dvoje zajedno su sastavnice bića. Bog je pomiješan s materijom u koju ulazi i oblikuje je (SVF II, 310), a materija je stoicima tek jedan aspekt tjelesnoga koji je u svakom pojedinačnom tijelu spojen s aktivnom komponentom:

Tijela su u stoičkom sistemu sastavljena od ‘materije’ i ‘uma’ (Bog ili *lógos*). Um nije ništa drugo do tijelo, on je njegova nužna sastavnica, ‘razum’ u materiji. Stoike se može opisati kao vitaliste. Njihova Priroda je, poput Spinozinog Boga ili Prirode, stvar kojoj se mogu pripisati misao i protežnost.²⁴

20 Zeller, E., *Outlines of the History of Greek Philosophy*, str. 233.

21 Reale, G., *A History of Ancient Philosophy: III. The Systems of The Hellenistic Age*, str. 238.

22 Ibid.

23 Baltzly, D., „Stoicism“, u: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (priredio E. N. Zalta): <http://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/stoicism/>, 24. 4. 2014.

24 Long, A. A., *Hellenistic Philosophy. Stoics, Epicureans, Sceptics*, str. 154.

Bog je tjelesan jer bestjelesno nije zbiljsko biće: prostor je *tópos*²⁵ koje tijelo ispunjava, a vrijeme je bezmjerna dimenzija *khóra* prostorom. Zenon i Kleant poistovjećivali su *lógos* s vatrom zbog povezanosti topline sa životom, iako *lógos* nije istovjetan čistoj vatri nego *pneûmi* koja je smjesa vatre i zraka. Zenon je u svojoj definiciji duše povezo vatra i dah u vrući dah, a Hrisip je *pneûmu* učinio nositeljem ili vozilom *lógosa* ne misleći pri tome na jednostavni kemijski spoj vatre i zraka, nego na 'inteligentnu *pneûmu*' ili umjetničku vatra koja je fizička sastavnica svijeta i djelatnik koji je sposoban racionalno i moralno djelovati. Neprestana kretanja čini *pneûmu* sličnoj 'sili' ili 'energiji' (SVF II, 155), a ne materijalnom predmetu. Vatra i zrak su aktivni elementi, a voda i zemlja se ubrajaju u pasivne elemente koje *pneûma* drži zajedno. *Pneûma* prema omjeru mješavine zraka i vatre određuje narav bića: u jednom omjeru je to struktura biljaka, u drugome je to duša životinja ili pak tvrdoća stijene, a na kraju čovjek:

Pneûma djeluje i manifestira se u biljkama kao sposobnost hranjenja, rasta i razmnožavanja i stoga kao *phýsis* (u specifičnom smislu načela rasta). Konačno, nastaju životinje. *Pneûma* se u njima pokazuje kao *psykhé*, to jest, kao stvarno životno načelo. Tada se manifestira kao osjetilnost i instinkt, a kao *lógos* u ljudskih bića.²⁶

Pneûma čovjeku 'usađuje' *lógos* koji uključuje sposobnost moralnog djelovanja. U tehničkom smislu bi se gibanje *pneûme* moglo opisati kao dvosmjerno kretanje koje u potpunosti prožima materiju uslijed kontrakcija hladnog zraka i ekspanzije vrućine. Tako se miješaju *pneûma* i materija zadržavajući obilježja sastavnica u mješavini, potpuno ih spajuju tvoreći novo tijelo ili se tijela sastavnica potpuno protežu kroz građu i obilježja jedna druge zadržavajući svoju izvornu građu i obilježja u toj mješavini.²⁷ U svakom slučaju, stoička fizika svu stvarnost, biće, svodi na tjelesnost i monistički materijalizam u kojem „pasivno i aktivno načelo, materija i bog, nisu zasebni entiteti nego su ontološki neodvojivi unatoč logičkoj i konceptualnoj zasebnosti”.²⁸ Što se pak tiče načela koje upravlja svijetom i događajima u njemu, može se reći da sve nastaje nužnošću i ne može biti drugačije (SVF

25 *Tópos* je uvijek neko mjesto, mjesto ispunjeno nečim. Ovaj pojam dobro oslikava njegova negacija, utopija ili *ou – tópos* koja znači da nema mjesta ili da ne postoji mjesto koje nešto sadržava.

26 Reale, G., *A History of Ancient Philosophy: III. The Systems of The Hellenistic Age*, str. 255.

27 Long, A. A., *Hellenistic Philosophy. Stoics, Epicureans, Sceptics*, str. 159.

28 Reale, G., *A History of Ancient Philosophy: III. The Systems of The Hellenistic Age*, str. 241.

II, 945), a slučajnost je pojam kojim se označava uzroke koji još nisu otkriveni (SVF II, 967). Stoici su smatrali da je ovaj svijet najbolji od svih mogućih svjetova zbog sudjelovanja *lógos*a u njemu i usklađenost njegovih dijelova, a lokalne nesavršenosti su objašnjavali dobrom cjeline. Stoički determinizam tvrdi da su svi događaji podređeni i usklađeni s univerzalnim uzročnim zakonima koji vladaju svijetom pa je načelno moguće odrediti sve buduće događaje. Prvi i univerzalni uzrok svijeta je stvaralački um, bog:

Bog je jedno i jedino biće, on je u isto vreme i razum, i sudbina, naziva se Zevs; njega nazivaju također mnogim drugim imenima... I kao što je u semenu klica, tako i bog, koji je *spermatikòs lógos* vasiona, ostaje u vlazi kao takav i prilagođava materiju prema sebi radi u cilju sledećeg stvaranja koje treba da dođe; posle toga on stvara sva četiri elementa: vatru, vodu, vazduh i zemlju (D. L. VII, 136).

Bog jest u svijetu preko tjelesnosti koju i sam ima, štoviše, stoici su podržavali ideju da je bog istovjetan svijetu. Kako je bog neodvojiv od materije i kako nema materije bez oblika, bog je u svemu i on je sve pa su bog i kozmos jedno. No, zbog svoje istovjetnosti s prirodom nikako ne može biti osoba, on je, vatra– *lógos*, najviše načelo i cjelokupnost univerzuma i njegovih dijelova (SVF II, 528). Bog je *phýsis* i *lógos*, oblikovana materija i racionalno načelo imanentno toj materiji. Čini se da stoički determinizam ne daje prostora čovjekovoj slobodi i da posljedično ukida moralna pravila i obaveze „jer je rezultat naših djelovanja u svakom slučaju predodređen”²⁹ No, upravo suprotno, vidjeti će se da baš spoznaja univerzalne zakonitosti omogućava slobodu moralnog izbora: djelovati u skladu sa zakonom ili ne.

4. ETIKA

Zato je Zenon u svojoj knjizi *O prirodi čovekovo*j prvi odredio kao cilj ‘život u saglasnosti s prirodom’, što se slaže sa životom po vrlini, jer je vrlina cilj prema kome nas priroda vodi (D. L. VII, 87).

Jedna od najsnažnijih tvrdnji stoičke filozofije opisuje odnos naravi čovjeka i kozmosa kao odnosa dijela prema cjelini.³⁰ Zbog tog odnosa sve

²⁹ Ibid., str. 252.

³⁰ Inwood, B. i Donini, P. „Stoic ethics“, u: *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, 3. edition. (priredili K. Algra, J. Barnes, J. Mansfeld, i M. Schofield, M.), Cambridge University Press, Cambridge, str. 675–738, 2010.

u svijetu je podređeno *lógosu* i njegovim neupitnim zakonima koje čovjek samo treba slijediti pa se sreća u stoika zato „određuje kao *eúroia bíou* ili ‘gladak tijek života’“,³¹ a to se postiže načelom *homologoumenos zēn*. Čovjek ima sposobnost prepoznavanja univerzalnih i vječnih zakona kozmosa zbog svoga privilegiranog položaja jer je osim tijelom opskrbljen i dušom (koja je, da se ne zaboravi, također tjelesna) koja je dio kozmičke *psykhē* i boga. Ovo je centralna doktrina na kojoj je utemeljena stoička etika. Uz poznavanje logike i njezine slike – fizike, ljudske i univerzalne, potrebna je *áskēsis* (praktična vježba) kojom se razvija urođena vrlina prema stjecanju dobra.³² Čini se da priroda ovdje nije posve neutralna nego usmjerava čovjeka poticanjem na vrlinu iz koje može ‘prokljati znanje’ (SVF I, 566). Život u skladu s prirodom jest život u skladu s vrlinom, u suprotnome, čini se moralno zlo živi li se protiv diktata prirode. To je zato jer je priroda (bog, *pneúma*, uzrok, sudbina ili *lógos*) savršeno biće o kojem ovise sve ostale vrijednosti u svijetu. Pojava stvari koje se čine nesavršenim (bolesti, bijeda) u savršenoj prirodi predstavlja samo lokalne izuzetke ograničene na pojedinačnosti, koje u konačnici također čine dobro univerzumu. Dodatak ovom objašnjenju je u postojanju opreka koje ne mogu postojati odvojeno pa tako ne bi bilo vrline da nema poroka. Epiktet piše da je postojanje opreka zakon prirode:

Zeus je naredio postojanje ljeta i zime, obilja i neimaštine, vrline i poroka i svih takvih opreka radi sklada cjeline.³³

Ovim se potvrđuje da je postojanje zakona pretpostavka slobode. Čovjek zbog svog sudjelovanja u božanskom *lógosu* ima prirodni dar razumijevanja kozmičkih događaja, i jedino je biće koje može djelovati suprotno volji prirode. Iz ovih sposobnosti proizlazi njegova posebnost koja ga čini moralnim činiteljem kojim mu priroda nudi da sam odabere hoće li biti dobar, u skladu s njome, ili loš. Ukoliko čovjek ima znanje o predodređenosti prirode, božanskom planu i strogoj uzročnosti događaja, onda bi se moglo reći da je vrlina jedan oblik znanja koji je u sposobnosti duše, unutar četiriju primarnih vrlina: praktične mudrosti, pravednosti, umjerenosti i hrabrosti. Vrlina je sama po sebi dovoljna za sreću čovjeka, a jedino zlo je poročnost (*kakía*). Sve drugo nije važno (indiferentno je) i zato život, zdravlje, čast i imetak nisu dobri sami po sebi, a smrt, bolest, bol i bijeda nisu zlo po sebi. Vrlina je u znanju koje vodi prihvaćanju nužnosti i tako slobodi. Strasti su zajedno

31 Gregorić, P. *Priručnik: Epiktet*, Kruzak, Zagreb, 2006, str. 6.

32 Inwood, B. i Donini, P., „Stoic ethics“, str. 677.

33 Long, A. A., *Hellenistic Philosophy. Stoics, Epicureans, Sceptics*, str. 181.

s njihovim uzrocima i učincima prepreka postizanju sreće, to su pogreške nastale nerazumijevanjem *lógos*a.

Mudar čovjek, brinući se o svom *lógosu* i ispravljajući ga koliko je to moguće, ne dopušta strastima vlast nad njegovim srcem ili ih uništava čim se pojave. To je ona čuvena stoička *apátheia*, odnosno, uništenje i odsustvo svih strasti, koje uvijek i samo uznemiravaju naše duše. Stoga je sreća *apátheia* i neuzbuđenost.³⁴

Mudar čovjek osim sreće koju doseže uzdržanošću i bijegom pred strastima, živi bez patnje (*aponía*) a njegova *psykhé* ostaje živom i nakon smrti sve do univerzalne razarajuće vatre pred kojom ništa ne može pobjeći (D. L. VII, 157). Priroda je čovjeka učinila samostalnim racionalnim činiteljem jer mu je dala razum, a čovjek dalje razvija svoj karakter određujući svoje ponašanje prema svojim unutarnjim stanjima unatoč postojanju izvanjskih čimbenika koji ga ograničavaju. Prema tome, a suprotno Aristotelu, Seneka piše da „Nitko po svojoj naravi nije rob” (SVF III, 351). Čovjekove urođene sposobnosti razumskog djelovanja prema stoicima treba usavršavati strogom obukom jer se jedino tako može postići djelovanje koje je u potpunosti usklađeno s moralnim redom stvari, iako je i to ograničeno onim izvanjskim:

Čini se da uspjeh ili neuspjeh više ovise o prirodi i vanjskim uvjetima nego bilo što drugo za što možemo razumno pohvaliti ili pokuditi nekoga.³⁵

Koncept prihvaćanja svoje naravi i sudbinskog reda stvari, *katà heimarménēn*, nije lako prevesti u suvremeno značenje, je li to fatalizam kako se danas razumije ili ne. Neki smatraju kako unatoč strogoj uzročnoj vezi prethodnih događaja s njihovim učincima, ipak postoji mogućnost drugačijih učinaka prethodnih događaja;³⁶ dok drugi pišu da se vječna regeneracija kozmosa mora ponavljati čak i u nevažnim detaljima.³⁷ U oba slučaja postoji snažno uvjerenje u postojanje zakona koji upravljaju kozmičkim procesima i predmetima, među njima i čovjekom.

34 Reale, G., *A History of Ancient Philosophy: III. The Systems of The Hellenistic Age*, str. 286.

35 Long, A. A., *Hellenistic Philosophy. Stoics, Epicureans, Sceptics*, str. 184.

36 Baltzly, D., „Stoicism“.

37 Reale, G., *A History of Ancient Philosophy: III. The Systems of The Hellenistic Age*.

5. UNIVERZALNI VJEČNI ZAKONI

Kod stoika, kao i epikurejaca, određivanje naravi sreće i uputa o njezinom stjecanju nije bio zadatak samo etike nego svih 'dijelova' filozofije. Zbog toga su logika i fizika integralne sastavnice nauka o valjanom životu. Logika kao epistemologija i fizika kao ontologija, zajedno ukazuju na specifičnost *phýsisa* čovjeka kao dijela univerzalnog *phýsisa* kozmosa. Stoici su postojanje primarnog nagona za samoodržanjem i usmjerenost prema održanju u skladu s vlastitom naravi obuhvaćali pojmom *oikēsis*. Uz ovaj pojam vezana je stoička "opća teorija (moralnog, nap. a.) razvoja čovjeka".³⁸ Iz *oikēsis* se izvode etička načela stoičke etike jer življenje u skladu s prirodom znači živjeti potpuno prihvaćajući svoju (racionalnu) narav.³⁹ Ovo prikladno djelovanje u biljaka i životinja ne uključuje *lógos*, no u čovjeka uključuje *lógos* i posljedično razumom opravdano djelovanje, *kathēkon*. Pojmom *kathēkon*, koji je izvorna stoička kreacija koja se prevodi kao dužnost i koja je autentična moralna kategorija Zapada,⁴⁰ stoička etika poprima elemente etičke teorije prirodnog zakona. Stoici su na prijašnje sofističke dvojbe oko naravi odnosa između *nómosa* kao umnog svijeta čovjeka i *phýsisa* kao svijeta zbilje, odgovorili prihvaćanjem opreke kao pretpostavke sklada cjeline i nalazili jedinstvo preko pojma *kathēkon*. Čovjekov položaj u kojem „kao dio cjeline dijeli svoju narav s njom”⁴¹ ujedinjuje kozmološku i moralnu perspektivu. Za razliku od sofista i Epikura, stoici tvrde da ljudski zakoni nisu tek puka konvencija nego su ekspresija vječnog prirodnog zakona koji proizlazi iz *lógosa*.⁴² Zakon je kralj svih ljudskih i božanskih stvari: on mora vladati lijepim i ružnim stvarima, voditi i pokazivati put svemu. Zbog toga, on mora biti obrazac pravde i nepravde i društvenim bićima. Hrisip zato piše da zakon mora nametnuti ono što nužno mora biti napravljeno i izbjegnuto ono što ne smije biti učinjeno (SVF III, 114).

Iz ovog citata je vidljivo da se iz temeljnih i zbiljski postojećih univerzalnih prirodnih zakona izvode moralni standardi, norme obavezne za sve koji sudjeluju u *lógosu*. Zbilja, kozmos i čovjek na ovaj način uz svoju ontološku dimenziju poprimaju i deontološku⁴³ dimenziju koja se prepoznaje u broj-

38 Inwood, B. i Donini, P., „Stoic ethics“, str. 677.

39 Reale, G., *A History of Ancient Philosophy: III. The Systems of The Hellenistic Age*, str. 263.

40 Ibid.

41 Inwood, B. i Donini, P., „Stoic ethics“, str. 683.

42 Reale, G., *A History of Ancient Philosophy: III. The Systems of The Hellenistic Age*, str. 281.

43 Od grč. *déon*, dužnost, ispravnost, nužnost i *lógos*.

nim kasnijim inačicama⁴⁴ s vrhuncem artikulacije u Kantovim kategoričkim imperativima. No za razliku od nekih deontoloških inačica gdje to može biti dvojbeno (npr. konstruktivista ili konvencionalista), stoičku etičku teoriju može se jednoznačno definirati kao etičku teoriju prirodnog zakona „jer su njezini moralni standardi u nekom smislu objektivno izvedeni iz naravi čovjeka i svijeta”⁴⁵ i jer ih je čovjek sposoban spoznati svojim umom (SVF III, 315). Da je tako priznaju i tumači koji smatraju da stoičkoj teoriji manjka nekih elemenata da bi bila teorija prirodnog zakona, poput priznanja postojanja dobra prije prava.⁴⁶ Što više, može se tvrditi da su sve etičke teorije prirodnog zakona „izravno izvedene iz stoičke etike”.⁴⁷ Neovisno o sadašnjem slabom ugledu teorije prirodnog zakona u sekularnom društvu, stoička teorija prirodnog zakona pozitivan je i živ etički nauk sa snažnim filozofskim, kulturnim i etičkim implikacijama. Primjedbe stoičkoj praktičnoj filozofiji u osnovi se sastoje u poricanju konzistentnosti slobodne volje unutar determinističkog kozmosa i nevažnosti posljedica čovjekovog djelovanja unutar takvog svijeta. Odgovor na ove primjedbe već je iznesen.

ZAKLJUČAK

Stoicizam svoju utjecajnost u velikoj mjeri temelji u eksplicitnosti etičkog nauka svoje integralne filozofije, a njezin je nauk najvažniji i najutjecajniji filozofski nauk iz razdoblja helenizma. Razmatranje svih dijelova integralne stoičke filozofije ukazuje na isprepletenost svih njezinih elemenata u izgradnji etičke teorije prirodnog zakona koja pretpostavlja postojanje univerzalnog zakona u prirodi nadređenog svim drugim zakonima, koji određuje moralne standarde dostupne racionalnoj spoznaji čovjeka. Temelj stoičke etike je u pojmu *lógos* koji označava načelo oblikovanje *phýsisa*, kozmičke i ljudske prirode koje su njegova ekspresija i načelo prema kojem treba živjeti želi li se postići sreća. Čovjekov um je njegova posebnost, njegov *phýsis* kojim se razlikuje od drugih bića, a kao većina antičke, i stoička filozofija

44 Alexander, L. i Moore, M., „Deontological Ethics“, u: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (priredio E. N. Zalta): <http://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/ethics-deontological/> 10.8.2015.

45 Himma, G. E., „Natural Law“, u: *Internet Encyclopedia of Philosophy* (priredili J. Fieser i B. Dowden): <http://www.iep.utm.edu/natlaw/>, 1.8.2015.

46 Murphy, M., „The Natural Law Tradition in Ethics“, u: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (priredio E. N. Zalta): <http://plato.stanford.edu/entries/natural-law-ethics/#Aca>, 28.7.2015.

47 Baltzly, D., „Stoicism“.

pretpostavlja da je cilj svih bića ispuniti svoj *phýsis*,⁴⁸ pa i čovjek želi li biti čovjek mora težiti razumskom djelovanju u skladu s načelima *lógos*a. Prividni paradoks determinizma kozmosa koji izgleda da niječe slobodnu volju, stoici razrješavaju tvrdnjom da je sloboda u prikladnom djelovanju, kako nalaže dužnost (*kathēkon*), jer se jedino tako djeluje u skladu s prirodom, dok je opreka pretpostavljena kao uvjet sklada, a zakon pretpostavljen kao uvjet postojanja slobode. Prema ovome je obranjena njihova ideja postojanja univerzalnog moralnog zakona ugrađenog u strukturu Prirode (*phýsis*), kojega moralno slobodni djelatnik može spoznati vlastitim razumom (*logiké*), postavljajući tako teoriju prirodnog zakona za teorijski temelj stoičke etike. Najsnažnija primjedba ideji stoičkog teorije prirodnog zakona odnose se na metodološku manjkavost zbog koje nema dovoljno izvornih spisa koji bi dokazali ovu tezu. Ova zaista nije dokaziva na temelju takvih izvora jer se problem moralne slobode i odgovornosti čovjeka ne pojavljuje u njihovim tekstovima kao pozitivni nauk nego tek kao odgovor na primjedbe sugovornika koji se s tim nisu slagali, a čak i to se može dokazati tek od Hrisipa. Prema ovome ideja o stoičkoj teoriji prirodnog zakona kao temelju njihovog praktičnog djelovanja može stajati tek uvažavajući metodološko ograničenje nedostatka izvornih spisa, koje je često slabost proučavanja i interpretacije velikog dijela povijesti antičke filozofije.

LITERATURA

- Alexander, L. i Moore, M., „Deontological Ethics“, u: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (priređio E. N. Zalta): <http://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/ethics-deontological/>, 10.8.2015.
- Algra, K., Barnes, J., Mansfeld, J., Schofield, M. (ur.), *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, 3. edition, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.
- Baltzly, D., „Stoicism“. u: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (priređio E. N. Zalta): <http://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/stoicism/>, 24. 4. 2014.
- Diogen Laertije, *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*. BIGZ, Beograd, 1973.
- Gregorić, P., *Priručnik: Epiktet*, Kruzak, Zagreb, 2006.
- Himma, G. E., „Natural Law“, u: *Internet Encyclopedia of Philosophy* (priređili J. Fieser i B. Dowden): <http://www.iep.utm.edu/natlaw/>, 1.8.2015.
- Long, A. A., *Hellenistic Philosophy. Stoics, Epicureans, Sceptics*, 2. edition, University of California press, Berkeley, 1986.

48 Reale, G., *A History of Ancient Philosophy: III. The Systems of The Hellenistic Age*, str. 262.

-
- Ierodiakonou, K., „Stoic logic“, u: *A Companion to Ancient Philosophy* (priređili M. L. Gill i P. Pellegrin), str. 505–529, Blackwell Publishing Ltd., Malden, MA, USA, 2006
- Inwood, B. i Donini, P. „Stoic ethics“, u: *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*, 3. edition. (priređili K. Algra, J. Barnes, J. Mansfeld, i M. Schofield, M.), Cambridge University Press, Cambridge, str. 675–738, 2010.
- Murphy, M., „The Natural Law Tradition in Ethics“, u: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (priređio E. N. Zalta): <http://plato.stanford.edu/entries/natural-law-ethics/#Aca>, 28.7.2015.
- Reale, G., *A History of Ancient Philosophy: III. The Systems of The Hellenistic Age*, State University of New York Press, New York, 1990.
- Saunders, J. (ur.). 1997. *Greek and Roman Philosophy after Aristotle*. New York, The Free Press.
- White, N., „The Basis of Stoic Ethics“, u: *Harvard Studies in Classical Philology*, Volume 83, str. 143-178, 1979.
- Zeller, E., *Outlines of the History of Greek Philosophy*, 13. edition, revised, Meridian Books, Inc., New York, 1969.

TONČI KOKIĆ

Faculty of Philosophy, University of Split, Croatia

THEORETICAL FOUNDATIONS OF STOIC ETHICS:
NATURAL LAW THEORY

Abstract: Stoicism is the most important and influential philosophical doctrine of the Hellenistic period, and its ethical aspect, implying the totality of stoic philosophy, represents 'fruit of a garden'. Theoretical foundations and first postulates of Stoic ethics are the most clear and systematic ethical doctrine of ancient philosophy. Review and understanding of their ethics assumes acceptance of wholeness of stoic philosophical thought and inseparability of its aspects: logic (*logiké*, *lógos*) that studies the content matter and physics (*phýsis*, nature, God, *pneûma*, cosmic *lógos*) that is the true nature. Totality of Stoic teaching and inseparability of ethics arises for the idea of the perfection of nature formed by *lógos*, which is the reference point for everything including the moral action. Ethical values can be known only through logical analysis of compliance of nature of certain beings with Nature. For this reason, the author presents overview of the mentioned aspects of stoic philosophical thought and its ethical resultant. Finally, it seems unquestionable that the Stoic ethics in Western Philosophy is the first comprehensive and systematic display of the eternal moral law built in the structure of Nature, which can be comprehended by the reason of the morally free agent – a human person. According to this, the theoretical foundation of the Stoic practice is in the ethical natural law theory.

Keywords: ethics, physics, Hellenistic philosophy, logic, natural law theory

Primljeno: 23.8.2015.

Prihvaćeno: 02.11.2015.